

NAUČNO TUMAČENJE ARHITEKTURE I IKONOPISA U VELIKOJ CRKVI MANASTIRA SAVINE

(Prikaz knjige Dejana Medakovića: Manastir Savina (Velika crkva, riznica, rukopisi), Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Monografije 6. Beograd 1978, s. 104+109 fotografija i crteža, kvart, uvez u platno.)

Ovo je knjiga koja se s pravom očekivala. Ipak, dugo se čekala. Trebalo je dosta dok sazri naučno tumačenje velikih istorijskih i umjetničkih vrijednosti ovog našeg znamenitog manastira. Od prvog članka u Srpsko-dalmatinskom magazinu 1839. godine kojim je dubrovački paroh, prota Đorđe Nikolajević, opisivao rukopisne knjige iz manastirske biblioteke.¹ Znatno kasnije Nikanor Ružičić daje opširniji članak.² I ostali napisi o Savini, koji su izlazili iz pera bokeljskih intelektualaca, bili su, uglavnom, popularni. Tek pojavom knjige našeg poznatog i vrlo plodnog istraživača bokeljskih sakralnih objekata, učitelja Mladena Crnogorčevića, dobili smo svojevrsnu monografiju ovog manastira, koja je dobrim dijelom zadovoljavala intelektualne potrebe naše sredine i pored svoga amaterskog karaktera.³ Veliki značaj za objavljivanje raznovrsne građe o manastirskom kulturnom blagu ima »Šematizam pravoslavne eparhije bokokotorske, dubrovačke i spičanske«, koji je izlazio od 1874. do 1912. godine u Kotoru. Od početka do 1905. godine, urednik mu je kotorski episkop Gerasim Petranović, poznati rodoljub, istoričar i savinski mecena. I on je ovdje, i u drugim časopisima, pisao o Savini. Knjiga Mladena Crnogorčevića je sve do 1978. g. prva i jedina monografija ovog manastira i jedini izvor za poznavanje

¹ Srpsko-Dalmatinski Magazin za ljeto 1839, s. 134—135.

² Episkop Nikanor Ružičić, Manastir Presvete Bogorodice na Savini, Starinar, knj. IX, 1—2, Beograd 1894, 100—128.

³ Većina njegovih radova posvećena je prošlosti, stanju u vrijeme ispitivanja i proučavanju živopisa, arhitekture, epigrafike i umjetničkog blaga bokeljskih sakralnih objekata, V. Dušan Berić, Prinos bio-bibliografiji Mladena Crnogorčevića, Istorijski zapisi, knj. XIX, XV, 1962, 1, 155—162.

njegove istorije, bratstva, hramova, arhitekture, slikarstva, biblioteke, riznice i epigrafike.⁴ Dakle, sve do pojave Medakovićevog djela.

Ova monografija je djelo poznatog naučnika iz istorije umjetnosti, pogotovo iz oblasti baroka.⁵ On se poodavno interesovao za Savinu. Boravio je ovdje u grupi naučnika SANU, koji su vršili istraživački rad na terenu Boke još od 1953. g. Iz toga doba potiču neke njegove studije.⁶ Još tada je počeo da pribira građu za ovu značajnu knjigu. Kako piše u predgovoru, to je bio u početku »lični rad« predstavljjen Naučnom veću Beogradskog instituta za istoriju umetnosti. Od tada, pošto su mu bila obezbijedena sredstva za rad, Medaković često dolazi u Savinu. Finansiranje ove monografije obezbijedili su Republička zajednica nauke SR Srbije, SO Herceg-Novci i uprava manastira.

Knjiga je podijeljena na više poglavlja, i to: predgovor i kratak uvod u literaturu o Savini (s. 1—9), istorijat manastira i njegovog bratstva (11—38), arhitektura (39—52), slikarstvo (53—60), riznica (61—64) i zaključak (65—68). Ovdje dolazi i vrlo značajan prilog prof. dr Dimitrija Bogdanovića — »Inventar rukopisa manastira Savine« (89—96). Kako se u ovom Bogdanovićevom radu obrađuju samo rukopisne knjige, čudi nas zašto naslov spominje uopšteno rukopise, a ne rukopisne knjige, jer je u ovom vrlo stručnom inventaru spisak samo njihov. Rezimea i tumačenja crteža i fotosa dati su vrlo opširno: teksta (s. 69—87) i priloga (97—99) u njemačkom prevodu Vere Stojčić. Na kraju knjige je indeks ličnih imena i naziva objekata koji se ovdje spominju.

U poglavlju o istoriji manastira Savine ističe njegovu ulogu, koja i danas nije potpuno osvijetljena, nego je »pod velom neizvesnosti«. Zaista, to je vrlo mutno i teško doba propadanja srpskih državnica krajem 15. v., koje se odražava, i te kako, na naš živalj u Boki, njegovo političko stanje i kulturne tekovine. U Savini je tada postojala samo Mala Bogorodičina crkva, koja i danas svojim sloje-

⁴ O manastiru Savini tridesetih godina pisao je Boško Strika u knjizi »Dalmatinski manastiri«, Zagreb 1930, s. 214—24, vrlo informativno bez ikakvih naučnih pretenzija. Od ovog djela još manje je vrednosti »Spomenica manastira Savine«, Kotor 1930, u kojoj je od njenih 64 stranice manastiru posvećeno svega 17 iz pera Jeroteja Petkovića, a sav ostali prostor raznim drugim člancima iz crkvenog života Boke.

⁵ Medaković je napisao više knjiga kao što su: »Grafika srpskih štampanih knjiga« 15—18. v., »Beograd u starim gravirama«, »Srpski slikari 18. i 19. v.«, »Putevi srpskog baroka«, »Tragovi srpskog baroka« i druge studije kao što su o Paji Jovanoviću i Ljubomiru Ivanoviću. Objavio je preko trista naučnih priloga na razne teme kao što su »Minijature u Paraklisu iz Dečana«, »Zidno slikarstvo manastira Krušedola«, »Bogorodica »Živonosni istočnik« u srpskoj umetnosti«, »Manastir Hilandar u 18. v.«, »Prve štampane monografije srpskih manastira« i dr.

⁶ »O retkim pisanim i štampanim knjigama na području Boke Kotorske«, Spomenik SANU, CIII, Beograd 1953. i »Prilozi istoriji kulture u Boki Kotorskoj«, Spomenik SANU, CVI, Beograd 1956. V. Đurić, Medaković Dejan, Enciklopedija Jugoslavije, 6, 59.

vitim freskama svjedoči o stradanju i ropstvu padom Herceg-Novoga pod Turke. Pisac, u toku istorijskog izlaganja, naglašava značaj obnove Patrijaršije pod Makarijem Sokolovićem. Obnova je ojačala naš narod u Hercegovini. Tada su na glasu mnoga hercegovačka plemena. Njihovi mitropoliti vode glavnu riječ u političkom i kulturnom životu. U tome se ističu i Ljubibratići. U tursko-mletačkim borbama, prilikom povlačenja, spaljen je manastir Tvrdoš. Mitropolit Savatije sa tvrdoškim kaluđerima i brojnim porodicama povlači se u Herceg-Novi i sobom nosi tvrdoške dragocjenosti. Tako, krajem 17. v. obnavlja se život Savine, o čijoj ranijoj prošlosti skoro ništa ne znamo osim jednog zapisa sa petohljebnice i novih istraživanja prof. Vojislava Đurića u Maloj savinskoj crkvi. Medaković je vrlo dokumentovano prikazao obnovu manastira. Tako isto i neizmjerni trud i požrtvovanje savinskih kaluđera u skupljanju sredstava za gradnju ove majestetične Velike crkve. To se sve dešava u posljednjim godinama Venecije i u borbi protiv smetnji koje nanose njihove vlasti. Iz manastirskih čitulja se može utvrditi da su savinski kaluđeri, uglavnom, oduvijek bili domorodci. Umjesto podataka o svemu onome što se ovdje zbivalo tokom 18. i 19. v. autor daje vrlo koncizni pogled kojim nam sve kazuje:

»Savinski monasi 18. i 19. v. živo su uključeni u sve one složne duhovne procese u kojima se, sa nekom pritajenom snagom, dograđivao i održavao latentni srpski istorizam. Sa mnogim osobnostima bio je on izdvojen iz sličnih pojava tadanje Evrope. A to su, doista, velike zasluge manastira Savine« (s. 137). U plitromi svih onih događaja, čiji tokovi nikad nijesu zaobilazili Savinu, ovdje imamo jezički lapidarno i misaono bogato iskazano shvatanje i ocjenjivanje manastira i njegovog bratstva. Medaković je manastir doživio ne samo kao sakralni umjetnički objekat, nego kao i središte društvenog života našeg naroda u svima njegovim djelovanjima. Ovdje želimo, u sklopu piščevih izlaganja, napomenuti da su veze savinskih monaha sa crnogorskim vladikama bile iskonske i neraskidive. Zato su svi krupniji događaji u vezi sa vojnim, političkim i crkvenim akcijama mitropolita Petra I Petrovića Njegoša bili ovdje prisutni. A dobro je poznat i odnos Savine sa njegovim prethodnicima. Jedan naš zemljak s početka prošlog vijeka kao mladić bio je prisutan dolasku ruskih i crnogorskih emisara, dočeku mitropolita Petra i ruskih pomorskih oficira sa admiralom Senjavinom u Savini, mitropolitovim govorima i organizovanju otpora Francuzima.⁷ O tim događajima sačuvali su se izvještaji u našim i stranim arhivima.⁸ Kad se piše o značaju i ulozi ovog manastira u životu Bokelja, treba naglasiti i daleku, bogatu tradiciju našeg pomorstva.

⁷ Autobiografija protosindela Kirila Cvjetkovića, izdanje pripremio Dimitrije Ruvarac, Srp. kr. akademija, Beograd 1898, s. 15—16, 17—23.

⁸ Dušan Lekić Spoljna politika Petra I Petrovića — Njegoša, Cetinje 1950, 181. Dušan Vuksan, Petar I Petrović — Njegoš, Cetinje 1951, 311.

To su bile votivne dužnosti bokeljskih pomoraca prema Savini. Njih je vrlo lijepo zapazio i prikazao u detalje Simo Matavulj.⁹ Pisac nije mogao sve te pojedinosti da iznese. U gorecitiranom tekstu sve je to izrazio na vrlo lijep i dostojanstven način. Na kraju ovog istorijskog izlaganja ukazano je na velike zasluge pomenutog episkopa Gerasima Petranovića u obnovi manastira.

Arhitekturi Velike manastirske crkve pisac je posvetio četrnaest stranica ovog kvart-izdanja sa detaljnim stručnim objašnjenjima. Gradnja Velike crkve, s prekidima, trajala je dvadeset i dvije godine. Prekidi su bili iz više razloga, a, uglavnom, zbog nedostatka novčanih sredstava. Uz ovaj tekst dao je crteže crkve u produžnom i poprečnom presjeku, sa izgledima spoljnih konstrukcija frontalno i po dužini, kao i horizontalni presjek zvonika pojedinačno prema etapama njegovog građevnog uzrastanja. Pored svega toga, u jednom crtežu je prikazan i »perspektivni izgled« hrama. Takođe je dat grafički izgled kupole i njene oktogonalne osnove u horizontalnom presjeku. Prikazani su i portali sa zapadne i bočnih strana. Po mišljenju autora crkva predstavlja »sasvim osoben spomenik u istoriji srpske arhitekture 18. v. (s. 48). „Protomajstor Korčulanin Nikola Foretić«, piše Medaković, »pokazao je sve vrline veštog graditelja«. I... »dokazao da je kadar da reši takve složene graditeljske zahteve kao što ih je stvaralo veliko savinsko kube« (45, 47). Pisac, u ovom poglavlju, u detalje izlaže sve osobenosti u arhitekturi oltara, lade i zvonika Velike crkve. Od naročite je vrijednosti veliko kube nad lađom koje, svojom ljepotom oblika i snagom konstrukcije, nadmašuje svu građevinu. Ono je baš potpuni izraz istočne ortodoksnе tradicije i stila u sakralnom građevinarstvu. Ovdje se time ističe iznad svih elemenata u oblikovanju Velike crkve. Na završetku tumačenja ove arhitektonske cjeline podvlači da je graditelj brinuo o umjetničkoj cjelini manastirskog građevnog kompleksa, pa završava: »Na ovom malom prostoru, pomireno i skladno, nicalе su te građevine, koje tek raskošna igra svetlosti i senke povezuje u jedno celovito umetničko delo, onako kako su to uporno težili stari majstori baroka« (52).

Pišući o ikonografiji u Velikoj crkvi i duborezačkim ljepotama njenog ikonostasa, poziva se na rad svoje studentkinje Dušanke Sijerković-Moškov, koja je »sa posebnom pažnjom iscrpno obradila i ikonopis Velike crkve«.¹⁰

Ona ima tip visokog ikonostasa, kojim se, preko Atosa, Grčke, Albanije i Makedonije, u 18. v. pojavljuje na terenu Karlovačke mitropolije. Crkve fruškogorskih manastira o tome najbolje svjedoče. Pisac ističe veliki broj Bogorodičinih ikona u raznim motivima. To nije čudno kad se zna da su obje crkve posvećene prazniku

⁹ S. Matavulj, *Boka i Bokelji*, N. Sad 1893, 41—43.

¹⁰ Dušanka Sijerković-Moškov, *Manastir Savina, Velika crkva (arhitektura i ikonostas)* Boka, 6—7, 1975, 125—152.

Uspenja Bogorodice. Što se tiče primjedbe da se osjeća uticaj tzv. »barokne teološke učenosti« u savinskom slikarstvu, možemo sigurno reći da je on došao pod uticajem nekog baroknog ikonografa, a nikako praktičnom potrebom liturgijskog života u manastiru Savini, koji neprekidno čuva svoju ortodoksiju u svima oblicima svoga života i stvaralaštva. Nove zapadne teološke teme, koje su prihvatili barokni umjetnici, nisu nikad mogle naći primjenu u liturgijskom životu naših manastira, osim kad ih je importovao neki umjetnik bez pristanka ili bez znanja nadležnih faktora.

U opisu ikona sa ikonostasa Velike crkve objašnjava manir slikanja Simeona Lazovića i njegovog sina Aleksija i sve elemente njihovog stvaralaštva.¹¹ Daje raspored njihovih radova po zonama na ikonostasu. Njihovo djelo, i pored baroknih primjesa, »stoji kao pomalo usamljeno svedočanstvo o jednom umetničkom ukusu, koji se održao na prostranom području Balkana, o stilu koji je, najzad, svojim likovnim jezikom izbio na Primorje, nametnuvši se, pored importa sa Levanta, i kao verni izraz ortodoksije« (57). Opisuje, u produžetku ovog poglavlja, ikonostas i njegov duborez sa evharestičnim motivima, rad nepoznatog majstora i horsku balustru sa duborezom dubrovačkog umjetnika Pavla Paskvalija, za koga se misli da je radio i ikonostasni duborez i njene ikone u izradi Lazovića.

O manastirskoj riznici vrlo malo je napisano. Medaković grupiše njene ikone po školama, kao što su: kasno-vizantijska, grčko-levantinska, ruska i bodeljska. Ništa nije napisano o rizničkim zbir-kama sakralnih predmeta u metalnoj i tekstilnoj obradi. Izgleda da nije htio da ponavlja ono što su drugi o tome stručno napisali.

U zaključku studije pisac daje vrlo bogati siže o značaju manastira Savine kao kulturno-umjetničkog objekta od opšte društvene vrijednosti.

Prof. dr Dimitrije Bogdanović u poglavlju »Inventar rukopisa manastira Savine« daje arheografsku obradu rukopisnih knjiga s podacima o papiru ovih knjiga, povezu, datiranju, grafiji, pravopisu, stilizaciji teksta, s kratkim osvrtom na sadržinu pojedine knjige. Ovo je vrlo stručan rad i prvi naučni opis materijala i tehnike savinskih rukopisnih knjiga. Interesantna je i njihova sadržina. Još nemamo njeno naučno objašnjenje. Do sada su postojali samo po-

¹¹ O njima v. Veljko Petrović, Lazovići, Narodna enciklopedija SHS, 2, 526, Petar Šerović, Lazovići, Enciklopedija Jugoslavije, 5, 126. Dejan Medaković, Slikarska porodica Lazovića, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje 1976. U crkvi bivšeg manastira Nikoljca, kod Bijelog Polja, još i danas sačuvani su albumi njihovih crteža pojedinih dijelova ljudskog tijela kao glave, poprsja, ruku i nogu i poprječni presjeci istih, većinom rađeni grafitom.

pularni, bolje reći, informativni, podaci o njihovoj sadržini.¹² Jedino je od njih svojevremeno vrlo studiozno prikazana Savinska krmčija, za nauku vrlo dragocjeni prepis kodeksa crkvenih pravila i srednjovjekovnih građanskih zakona o položaju crkvenih zajednica u državi, od dalmatinskog episkopa i poznatog pravnika Nikodima Milaša. Ostale knjige još će očekivati svoga stručnog interpretatora.

Medakovićeva monografija obogaćena je velikim brojem foto-sa. I to, počev od spoljne arhitekture Velike i Male crkve, zatim preko unutrašnjih oltarskih i podkupolnih prostora do raskošnog izgleda bogato ilustrovanog i izrezbarenog ikonostasa i balustre hōra. Tu su i reprodukcije raznih ikona, diptiha, okvirne ornamentike u duboreznom pleteru, tekstilnih i metalnih sakralija, luksuznih, majstorski oblikovanih, okova za bogoslužbene knjige, hrisovulja, povelja, gramata i poslanica, raznih pisama i pečata. Na posljednjem snimku prikazan je grob sa spomenikom pomenutog savinskog mecene i obnovitelja episkopa Gerasima Petranovića.

Prije nekoliko godina prof. dr Vojislav Đurić proučavao je Malu crkvu i posebno njen slojevit žvopis. Prikaz svoga istraživačkog rada na otkrivanju fresaka objavio je u ovom časopisu.¹³ A u ediciji »Umetnički spomenici«, izdavačke kuće »Jugoslavija«, pojavila se Đurićeva studija o Maloj crkvi i njenim freskama pod naslovom »Savina«, Beograd 1977, s. XXVI + 48 ilustracija.

I poslije pojave ovih značajnih stručnih studija, stvaralački krug u proučavanju Savine još nije zatvoren. Ima mnogo toga nedorečenog o ovom manastiru, počev od sigurnih arhivskih i literarnih podataka o bratstvu i njegovom radu, još neobjavljenih zapisa i natpisa, o biblioteci, arhivu, rizničkim eksponatima, njihovom istorijskom i umjetničkom značenju i o groblju, koje vremenom postaje svojevrsna nekropola znamenitih ličnosti. Uz to, očekujemo i potpunu bibliografiju o Savini, kojom se pisac dobrim dijelom koristio. Sve ovo nijesmo mogli očekivati od autora, naučnika koji se bavi samo svojim istraživanjima. S pravom se može očekivati i pojava treće, stručno pisane, knjige koja bi obuhvatila sve ono što je ostalo izvan domena ove dvojice naučnika. To bi onda bila Savinska trilogija, zbornik stručnih radova i veliko svjedočenje našeg vremena o čuvanju i proučavanju neprocjenjivog kulturnog nasljeđa. Prof. Medaković je svoju dužnost, s dosta truda i ljubavi, časno izvršio i dao primjer mlađim naučnicima da, pored znanja, treba i mnogo entuzijazma u svakom ozbiljnom radu, a pogotovo u proučavanju naše prošlosti i njenih velikih umjetničkih spomenika.

¹² O savinskim rukopisnim i štampanim knjigama do sada su pisali informativno: B. Strika, 231—233; Spomenica, 11—13. P. Šerović, Zavičajni muzej u Herceg-Novome, s arhivom i bibliotekom, Muzej, Beograd, 1962, sv. X, 41—42.

¹³ V. Đurić, Manastir Savina, »Bok« 5, 1973, 7—21 + 31 ilustracija.